

УДК 343.985

РЕФЛЕКСІЯ ЯК СПОСІБ УСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНТАКТУ З ДОПИТУВАНИМ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ

В. В. БАРАНЧУК,
*асистент кафедри криміналістики,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

Розглянуто питання, що пов'язані з особливостями застосування психологічних знань для встановлення психологічного контакту при допиті на досудовому розслідуванні. Особливу увагу приділено проблемам рефлексивної взаємодії між слідчим (прокурором) та допитуваним, рекомендаціям щодо ефективного застосування рефлексивного мислення та доцільного здійснення рефлексивного управління при формуванні психологічного контакту.

Ключові слова: допит, психологічний контакт, рефлексія, рефлексивне мислення, рефлексивне управління, конфліктна ситуація.

На досудовому розслідуванні при проведенні допиту процес прийняття рішення слідчим (прокурором) передбачає моделювання розумової діяльності допитуваної особи. Слідчому (прокурору) необхідно прогнозувати хід міркувань, лінію поведінки та можливі дії допитуваного. Такого роду розумова робота, що проводиться слідчим (прокурором), є складним рефлексивним процесом [28, с. 10]. Здійснення зазначених розумових завдань має важливе значення для встановлення психологічного контакту при допиті, тому варто більш детально дослідити зміст та роль рефлексії під час підготовки та проведення допиту.

Проблемам визначення змісту рефлексії та дослідженню питань використання психологічного мислення й особливостей застосування рефлексивного управління при допиті присвячені судово-психологічні та криміналістичні роботи таких вчених, як Р. С. Белкін, В. Є. Богінський, М. В. Боева, В. Л. Васильєв, О. А. Воробйова, А. В. Дулов, Г. О. Зорін, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. Г. Лукашевич, І. А. Макаренко,

З. І. Мітрохіна, М. І. Порубов, А. Р. Ратинов, В. Ю. Шепітько та ін. [3; 5; 7-9; 11; 13-14; 16-17; 19-20; 21; 24; 27; 32]. Науковцями проведено ґрунтовне дослідження окремих напрямків застосування рефлексії у різних слідчих діях під час досудового розслідування, проте не повною мірою розкрито можливості її використання в процесі встановлення психологічного контакту з допитуваним. Потребує дослідження процес застосування рефлексії на всіх етапах установлення психологічного контакту та специфіка здійснення рефлексивного управління у різних ситуаціях допиту.

«Рефлексія» (лат. *reflektō* – повертати, обертати назад, роздумувати) у філософському розумінні розглядається в декількох аспектах: а) позначає позицію, стан або процес звернення свідомості на самого себе, віддзеркалення власної розумової діяльності [2, с. 127]; б) форму теоретичної діяльності суспільно розвиненої людини, направлену на осмислення власних дій і їх законів за допомогою вивчення і порівняння, діяльності самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини; в) принцип людського мислення, направлений на осмислення і усвідомлення своїх форм і передумов, предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання, діяльність самосвідомості [30, с. 579].

З позиції логіки рефлексія характеризується як одна з властивостей відносин, коли кожен елемент множинності знаходиться у певному відношенні до самого себе [15, с. 451]. Рефлексія є самостійним актом думки, який визначає його специфіку та становить собою здатність до усвідомлення думкою своїх актів та їх змісту [18, с. 51, 406].

Рефлексія ґрунтується на математичній теорії ігор, яка досліджує форми оптимальної поведінки, спрямовані на досягнення певного результату в умовах, коли результативність залежить не тільки від особи, яка приймає рішення, але й від поведінки та діяльності інших учасників ситуації [31, с. 113-114]. Теоретичними основами рефлексивного управління є наукові положення теорії ігор та теорії управління, що широко застосовуються у криміналістиці для створення розумових моделей можливих дій допитуваного, для дослідження

цих моделей та оперування ними, прогнозування можливої протидії допитуваного, зміни ситуації слідчої дії залежно від дій допитуваного чи дій самого слідчого (прокурора), обрання правильної стратегії поведінки під час основного, додаткового чи повторного допитів. У теорії рефлексивних ігор процедура прийняття рішення описується на основі аналізу трьох основних понять: мети, що стоїть перед тим або іншим партнером; властивого йому методу рішення задачі (образу дій); об'єктивної обстановки (плацдарму), яка відбивається в його свідомості [6, с. 22]. Використання рефлексії слідчим (прокурором) при допиті сприяє формуванню позицій допитуваної особи, визначенню тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту та отримання повної й об'єктивної інформації. Однак, на відміну від правил теорії ігор, у розкритті злочину, а саме при проведенні допиту та встановленні психологічного контакту, недопустимі провокація, обман та залякування [17, с. 247].

У психологічній літературі «рефлексія» визначається як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх актів і станів. Як і близьке до нього поняття «інтроспекція» в психології, вони пов'язані з уявленням про окрему ізольовану свідомість [26, с. 341]. Направлений на себе механізм рефлексії стимулює свідомість на активний пошук кращих для ситуації форм прояву власного Я, блокує бар'єри, що заважають максимальному і оптимальному самовираженню, представляє на екран свідомості необхідні аналоги, асоціативні моделі, парадокси для вирішення завдань «від протилежного» по контрастних формах, проводить підбір і аналіз самооцінок, їх корегування і перетворення стійкості власного Я [12, с. 246]. Інтроспективний аспект рефлексії при встановленні психологічного контакту дозволяє слідчому (прокурору) спрогнозувати та проаналізувати свої дії та поведінку під час допиту, допомагає йому контролювати власні емоції, побороти можливе негативне ставлення до допитуваного (щодо його антисоціальної позиції чи моральної поведінки), яке може зашкодити встановленню чи налагодженню психологічного контакту.

Рефлексія в соціальній психології виступає у формі усвідомлення

суб'єктом, що діє, – особою або групою осіб – того, як вони насправді сприймаються та оцінюються іншими індивідами або суспільством [29, с. 544–555]. Виступаючи механізмом взаємодії, вона тлумачиться як осмислення суб'єктом того, якими засобами і чому він справив те чи інше враження [25, с. 393]. У міжособистісній взаємодії для здійснення рефлексії залучається як мінімум дві особи, що є активними суб'єктами. Екстроспективний аспект рефлексії при встановленні психологічного контакту вказує слідчому (прокурору) на необхідність брати до уваги потреби та мотиви допитуваного та враховувати, як він розуміє мотиви та потреби особи, яка здійснює рефлексію.

В юридичній психології рефлексія інтерпретується як прийом осмислення самосвідомості слідчим (прокурором) своїх внутрішніх психічних актів і станів учасників кримінального провадження, але головне в саморозумінні, виявленні того, як вони розуміють власні особистісні особливості, емоційні реакції. Рефлексія – це дзеркальне відображення суб'єктами спілкування один одного, імітація уявної діяльності та застосованих взаємодій [8, с. 277]; важкий процес взаємозвернення і побудови стратегій поведінки [1, с. 107]. Дещо інший підхід у визначенні рефлексії пропонує М. В. Костицький. Учений розглядає її як метод і стверджує, що зміст її полягає в тому, як юрист подумки ставить себе на місце правопорушника й аналізуючи його дії, робить висновки зі своїх відчуттів, відносин, тобто визначає характер поведінки супротивника в цій ситуації [17, с. 246].

У криміналістиці рефлексія визначається як форма імітації мислення одного учасника слідчої дії іншим, оцінка його мотивів, поведінки [3, с. 107].

Р. С. Белкін зазначав, що коли рефлексія стосується предмета спільної діяльності, розвивається особлива її форма – предметно-рефлексивні відносини. Вони є базою для передбачення поведінки та дій учасників кримінального процесу, а також підставою для розробки і вибору тих або інших тактичних прийомів, визначення напрямків розшуку осіб і предметів [4, с. 191]. Рефлексія – це пошук сенсу в словах, позиціях, мотиваціях, вчинках та настановах [14, с. 10]. Існує точка зору, відповідно до якої рефлексія розглядається як

інструмент прогнозування, вона не завжди усвідомлено супроводжує всю діяльність слідчого (прокурора), тому що розслідування завжди пов'язане з програванням і аналізом позицій учасників у слідчих діях [13, с. 27].

Для найбільш повного визначення ролі рефлексії у процесі встановлення психологічного контакту потрібно розглянути співвідношення рефлексивного мислення і прогностичної діяльності слідчого (прокурора) при підготовці до проведення допиту. Під час досудового розслідування, в початковий період, слідчий (прокурор) зіштовхується зі сукупністю різних обставин, які не завжди пов'язані між собою або зв'язок яких є недостатнім для визначення напрямку слідства. Елементи цієї сукупності можуть мати велике число ознак, і незрозуміло спочатку, які з них матимуть значення для встановлення істини [5, с. 51]. Перед слідчим (прокурором) у цих умовах стоїть завдання подумки уявити послідовність дій допитуваного (підозрюваного, потерпілого, свідка) як у минулому, так і зараз, пов'язати розрізнені елементи та створити систему досліджуваних обставин. У зв'язку з цим виникає необхідність у прогностичній діяльності слідчого (прокурора) щодо позиції, поведінки, мотивації, дій і взаємовідносин окремих учасників [10, с. 56]. Для успішного встановлення психологічного контакту слідчий (прокурор) повинен обрати спосіб виклику особи на допит, визначити зручний для допитуваного час та місце його проведення, змодельовати першу зустріч і зміст перших реплік, спрогнозувати ситуаційно зумовлені варіанти поведінки допитуваного та підготувати відповідні системи тактичних прийомів для можливості встановлення психологічного контакту на різних стадіях допиту .

У рефлексивній взаємодії слідчого (прокурора) з допитуваним важливого значення набуває рівень володіння рефлексією, який надає перевагу одному зі співрозмовників та визначається рангом рефлексії [23, с. 97]. Г. О. Зорін характеризує ранг рефлексії як ступінь взаємного відображення у розмірковуванні слідчого (прокурора) та допитуваного, яке залежить від їх інтелектуального рівня та характеризується якістю вкладених у допитуваного моделей [14, с. 161]. Більш високий ранг рефлексії обумовлений наступними

характеристиками: а) загальноосвітнім рівнем особи; б) рівнем професійної підготовки; в) рівнем обізнаності; г) умінням будувати і варіювати розумові моделі інших осіб [6, с. 23]; г) знання психології спілкування; д) вмінні встановлювати психологічний контакт та здійснювати психологічний вплив; е) володіти тактичним арсеналом; є) знати індивідуально-психологічні особливості допитуваного [23, с. 97]; ж) вмінням діагностувати допитуваного за виразом обличчя, різними реакціями на використану у процесі допиту криміналістичну інформацію [14, с. 185]. О. Р. Ратінов вважає, що успіх кожної сторони в допиті залежить від того, наскільки обширна і точна їх взаємна обізнаність [27, с. 11]. Перевага в рефлексії дає слідчому (прокурору) можливість не тільки передбачати поведінку допитуваних, але й впливати на хід міркувань та прийняття рішень допитуваним. Такий вплив здійснюється за рахунок передачі допитуваному підстав для прийняття ним бажаного для слідчого (прокурора) рішення з позицій встановлення істини і називається рефлексивним управлінням [27, с. 11].

Існує теоретична концепція, прихильники якої розглядають необхідність у рефлексивному управлінні тільки у тому випадку, якщо цілі і завдання, які ставить перед собою слідчий (прокурор) та допитувана особа, не співпадають [6, с. 22]. Так, В. Є. Богінський стверджує, що рефлексивному управлінню надається значення там, де в процесі спілкування на перший план виступає конфлікт між сторонами, де допитувана особа відмовляється давати свідчення, надає хибні показання або інші відомості, що суперечать інтересам слідства. Рефлексивне мислення й управління під час допиту можуть використовуватися як у ситуації, коли допитувана особа протидіє розслідуванню внесенням свідомо помилкових відомостей у показання, так і в ситуації надання допомоги слідству, тобто використання рефлексивного мислення є доцільним при усуненні суперечностей або перекручень у показаннях [22, с. 111]. Застосування рефлексивного управління не залежить від наявності конфліктної ситуації при допиті, слідчий (прокурор) може його здійснювати щодо різних учасників кримінального провадження: свідка, потерпілого, підозрюваного при

проведенні більшості слідчих дій.

Діяльність кожної сторони при спілкуванні направлена на прийняття певного рішення, яке відповідає її інтересам, а також на досягнення цілей, які ставить перед собою сторона. Але такі дії і цілі допитуваної особи не завжди направлені на протидію або створення конфліктної ситуації. Є категорії осіб, які погано пристосовані до переживання психотравмуючих ситуацій. Форми поведінки таких людей, особливо потерпілих, нерегульовані та суперечливі. Вони весь час думають про злочин і його наслідки, розглядаючи поточну ситуацію як кризу життя. Це характерно для близьких родичів загиблих, для потерпілих у зґвалтуваннях, позиція яких на допитах украй нестійка [14, с. 298]. Наприклад, при допиті потерпілої особи слідчий (прокурор), здійснюючи рефлексивне мислення, ставить себе на її місце та аналізує всі чинники, що психологічно травмували особу під час вчинення злочинцем злочину, враховує всі можливі емоції і відчуття, що відчуває особа після скоєного злочину. Це дозволяє слідчому (прокурору) проаналізувати зв'язок подій з позицією потерпілої особи та в думках побудувати модель відображення злочину в свідомості допитуваного, визначаючи можливі викривлення сприйнятої інформації про злочин.

Рефлексія тісно пов'язана зі встановленням психологічного контакту під час допиту. Застосовуючи рефлексивне мислення, слідчий (прокурор): 1) імітує мислення допитуваного, ставить себе на місце допитуваного, щоб збагнути розумові процеси, визначити характер поведінки особи для можливості вибору способу встановлення психологічного контакту; 2) визначає мотиви, що спонукали допитуваного до вчинення певних дій, щоб зрозуміти його психологічну спрямованість, знайти «точки взаємопорозуміння» у процесі розмови; 3) аналізує всі можливі чинники, що впливають на позицію особи та її вчинки залежно від конкретної ситуації, щоб подолати їх вплив на особу. Здійснюючи рефлексивне управління, слідчий (прокурор): 1) змінює негативний емоційний стан та долає можливі бар'єри спілкування; 2) корегує неправильно сформовані ситуаційні настанови допитуваного, щоб орієнтувати

його на заняття правильної позиції, на пошук оптимального виходу з критичної для нього ситуації; 3) здійснює вплив на допитуваного, спрямований на встановлення психологічного контакту з метою закріплення правильної позиції та забезпечення надання достовірних та повних показань; 4) на підставі вчиненого впливу, реакції особи на нього та ситуаційної обстановки при допиті слідчий прогнозує подальшу поведінку особи, здійснює вплив, що спрямований на закріплення психологічного контакту.

Таким чином, застосування слідчим (прокурором) рефлексивного мислення і тактично правильне здійснення рефлексивного управління сприяють успішному проведенню допиту, встановленню психологічного контакту та його підтриманню з допитуваним під час проведення інших слідчих дій.

Список літератури:

1. Бандурка А. М. Основы психологии управления : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1999. – 528 с.
2. Баранов П. В. Рефлексивное управление и рефлексивная структура решений в играх двух лиц со строгим соперничеством / П. В. Баранов // Проблемы принятия решения : сб. статей / Акад. наук СССР; Ин-т психологии. – М. : Наука, 1976. – 318 с.
3. Белкин Р. С. Курс криминалистики : частные криминалистические теории : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристь, 1997. – Т. 2. – 464 с.
4. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М. : БЕК, 1997. – 342 с.
5. Богинский В. Е. Прогнозирование в допросе подозреваемого / В. Е. Богинский, С. М. Стороженко // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Вып. 21. – К. : Вища шк., 1980. – 153 с.
6. Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе : учеб. пособие / В. Е. Богинский. – Х. : Юрид. ин-т, 1983. – 40 с.
7. Боева М. В. Тактико-коммуникативная компетентность следователя / М. В. Боева. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 152 с.
8. Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник для вузов / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2003. – 656 с.
9. Воробьева Е. А. Профессионально-психологические особенности контактности следователей в условиях допроса : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.03 / Е. А. Воробьева. – М. : РГБ, 2003. – 266 с.
10. Денисюк С. Ф. Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистический анализ) / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепитько. – Х. : Консум, 1999. – 160 с.
11. Дулов А. В. Судебная психология / А. В. Дулов. – Мн. : Вишэйш. шк., 1975. – 462 с.
12. Зорин Г. А. Криминалистическая методология / Г. А. Зорин. – Мн. : Амалфея, 2000. – 608 с.
13. Зорин Г. А. Психологический контакт при производстве допроса : учеб. пособие по курсу «Криминалистика» / Г. А. Зорин. – Гродно : Гродненский госуниверситет, 1986. – 189 с.
14. Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса : учеб.-практ. пособие / Г. А. Зорин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 320 с.

15. Кондаков Н. И. Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1971. – 656 с.
16. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / В. Е. Коновалова. – Х. : Консум, 1999. – 157 с.
17. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К. : Вища шк., 1990. – 259 с.
18. Лейбниц Г. В. Сочинения: в 4 т. / ред. и сост., авт. вступ. статьи и примеч. В. В. Соколов ; пер. Я. М. Боровского и др. / В. Г. Лейбниц. – Т. I. – М. : Мысль, 1982. – 636 с.
19. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / В. Г. Лукашевич. – К. : Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.
20. Макаренко И. А. Понятие и условия установления психологического контакта с несовершеннолетним обвиняемым / И. А. Макаренко // Уголовное право. – 2003. – № 1. – С. 85-87.
21. Митрохина З. И. Использование данных психологии при производстве допроса: учеб. пособие / З. И. Митрохина. – К. : УМК ВО, 1990. – 52 с.
22. Негребецький В. В. Використання рефлексивного мислення й управління при перевірці показань на місці / В. Негребецький // Криміналістика. – 2008. – № 1. – С. 110–114.
23. Панов Н. И. Рефлексивное управление при допросе / Н. И. Панов, В. Ю. Шепитько // Юридический вестник. – Одесса : Астропринт, 1999. – № 4. – С. 96–98
24. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – Мн. : Вышэйш. шк., 1978. – 176 с.
25. Психологический словарь / [авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова] ; под общей ред. Ю. Л. Неймера. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 640 с.
26. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
27. Ратинов А. Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике / А. Р. Ратинов // Правовая кибернетика : сб. материалов / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1970. – С. 185–197.
28. Соловьев А. Б. Допрос на предварительном следствии : метод. пособие / изд. 2-е перераб. / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1986. – 120 с.
29. Соціальна психологія : підруч. для студентів вищих навчальних закладів : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 573 с.
30. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
31. Хайдуков Н. П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н. П. Хайдуков. – Саратов : СЮИ, 1984. – 124 с.
32. Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : моногр. / В. Ю. Шепитько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 432 с.

Баранчук В. В. Рефлексия как способ установления психологического контакта с допрашиваемым на досудебном расследовании.

Рассмотрены вопросы, связанные с особенностями применения психологических знаний для установления психологического контакта при допросе на досудебном расследовании. Особое внимание уделено проблемам рефлексивного взаимодействия между следователем (прокурором) и допрашиваемым, рекомендациям по эффективному применению рефлексивного мышления и целесообразного осуществления рефлексивного управления при формировании психологического контакта.

Ключевые слова: допрос, психологический контакт, рефлексия, рефлексивное мышление, рефлексивное управление, конфликтная ситуация.

Baranchuk V. V. A reflexion as method of setting of psychological contact with interrogated on pre-trial investigation.

A question is considered, that the applications of psychological knowledge related to the features for establishment of psychological contact at interrogation on pre-trial investigation. The special attention is spared to the problems of reflexive cooperation between an investigator (by a public prosecutor) and interrogated, to recommendations in relation to effective application of the reflexive thinking and expedient realization of reflexive management at forming of psychological contact.

Key words: interrogation, psychological contact, reflexion, reflexive thinking, reflexive management, conflict situation.

